

Κοινωνικά υποκείμενα και μορφές δράσης στην Ελλάδα στη συγκυρία της κρίσης*

Πρώτα θα επιχειρήσω μια θεωρητικοποίηση του ζητήματος ώστε να μπορέσω στη συνέχεια να προσεγγίσω μεθοδολογικά με αναφορά την ελληνική κοινωνία κοινωνικές συλλογικότητες και μορφές δράσης. Στις προθέσεις μου είναι περισσότερο να περιγράψω το πρόβλημα διατυπώνοντας ωστόσο κάποιες συγκεκριμένες προτάσεις για τη σημερινή κατάσταση.

Ο χώρος και ο τρόπος συγκρότησης των κοινωνικών υποκειμένων

Ένα από τα σημαντικά ζητήματα των κοινωνικών επιστημών, αν όχι το σημαντικότερο, είναι να δείξουν με ποιο τρόπο οι άνθρωποι παρεμβαίνουν, οργανώνουν και αλλάζουν τα πράγματα. Ως γνωστόν ο Καρλ Μαρξ, με τη γνωστή του φράση «οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία σε συνθήκες που δεν έχουν επιλέξει οι ίδιοι», προσδιόρισε με σαφήνεια και διαλεκτικά τη σχέση δομής και δράσης, κοινωνίας και ατόμου, όπως εννοιολογικά διατυπώνεται στις κοινωνικές επιστήμες το πρόβλημα. Ταυτόχρονα υπέδειξε, με τη μεθοδολογική στροφή προς τους ιστορικούς ανθρώπους (*historische Menschen*), το πεπερασμένο κοινωνιοκεντρικών προσεγγίσεων (όρα Εμίλ Ντυρακέμ) αλλά και των αντίστοιχων του μεθοδολογικού ατομισμού (όρα Μαξ Βέμπερ). Αν η δράση των ιστορικών ανθρώπων προσδιορίζει την κοινωνική εξέλιξη, ο χώρος και ο τρόπος συγκρότησης των υποκειμένων συνιστά ένα εξίσου σημαντικό ερώτημα για την κοινωνική ανάλυση. Ούτε λίγο ούτε πολύ από την απάντηση σ' αυτό το ερώτημα εξαρτώνται τόσο η κοινωνική δυναμική όσο και η εμβέλεια των υποκειμένων.

Από την άλλη, ούτε το κράτος ούτε η εξουσία έχουν τα δικά τους συμφέροντα, ανεξάρτητα από τα κοινωνικά υποκείμενα, όπως διατείνονται ουσιολογικές προ-

Ο Θ. Αλεξίου είναι Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

* Ανακοίνωση στην ημερίδα *Κρίση και κρίσεις στην ελληνική κοινωνία* της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (4 Ιουνίου 2010, Πάντειο Πανεπιστήμιο).

σεργίσεις. Ο βαθμός αυτονομίας, κυρίως του κράτους, έναντί τους, υποδεικνύει περισσότερο το βαθμό νομιμότητάς του. Η έμφαση πάλι στην κυριαρχία δεν μας βοηθάει ιδιαίτερα μεθοδολογικά, καθώς οι πολλαπλές σφαίρες της στις οποίες εκβάλλουν οι πολλαπλές καταπιέσεις (έμφυλη, εθνοτική, φυλετική, οικονομική κ.λπ.) αντιμετωπίζονται ισοβαρώς, χωρίς κάποια από αυτές να έχει αναλυτική προτεραιότητα έναντι των άλλων (Wright 1984, σ. 99). Η σφαίρα της κατανάλωσης πάλι με τις αντίστοιχες πρακτικές που λειτουργούν και ως πρακτικές διάκρισης (βλ. ειδικοί τρόποι ζωής κ.λπ.), παρόλο που συνιστά, κυρίως για τα μεσαία αστικά στρώματα, σημαντικό διαστρωματικό δείκτη, δεν μπορεί να μας δώσει αυθύπαρκτα κοινωνικά υποκείμενα, γιατί η επίδειξη, ή η καταστροφή αγαθών (βλ. πότλατς/protlatch), εξαρτάται πάλι από πόρους και μέσα που αντλούνται εντός του συστήματος παραγωγής. Από την άλλη ο νομιναλιστικός προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων σε συνάρτηση με τις βιοτικές ευκαιρίες στην αγορά (οιονεί ταξικές καταστάσεις) σχετικοποιεί ουσιαστικά την αναλυτική σημασία της κοινωνικής τάξης, καθώς έτσι μπορούν να είναι απεριόριστες.

Επομένως το σύστημα παραγωγής, η σχέση των ατόμων με τα μέσα παραγωγής, ο ρόλος τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας, παράγοντες που προσδιορίζουν με τη σειρά τους την πρόσβαση σε πόρους και μέσα και διευρύνουν ή περιορίζουν επίσης δυνατότητες δράσης, είναι που ορίζουν την κεντρική αντίθεση στις κοινωνίες μας, αλλά και τους κεντρικούς πρωταγωνιστές. Σ' αυτήν την αντίθεση υπάγονται εκ των πραγμάτων δευτερεύουσες αντιθέσεις και κοινωνικές ομάδες (π.χ. υπάλληλοι, αγρότες, αυτοαπασχολούμενοι κ.ο.κ. βλ. και Kreckel 2004, σ. 175). Εδώ ενδεχομένως να εμφανίζονται περιοχές «αντιφατικών ταξικών θέσεων», όπως το έχει θέσει ο E. O. Wright, ή και «πολυσθενείς ταξικοί φορείς» όπως αντίστοιχα έχει εννοιολογήσει την ελληνική περίπτωση ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς και ο Τζέιμς Πέτρως (Λύτρως 1993, σ. 81, 121). Μάλιστα η υπαγωγή αυτή μπορεί να εξελιχτεί σε κοινωνική συμμαχία με το κεφάλαιο, κυρίως για τα μικροαστικά στρώματα. Αυτή μπορεί να διασφαλίζεται επίσης όπως καταδεικνύει η ελληνική περίπτωση με φοροαπαλλαγές και πάσης φύσεως διευκολύνσεις¹. Παρ' όλα αυτά η διάσταση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στην ατομική ιδιοκτησία πάνω στα μέσα παραγωγής, η άρση της οποίας αποτελούσε στρατηγικό στόχο του εργατικού κινήματος, συνιστά τη βασική αντινομία της καπιταλιστικής κοινωνίας που υποσκάπτει τη διακηρυγμένη αρχή της αστικής κοινωνίας για ισότητα. Η αντίθεση αυτή προσδίδει ιδιαίτερη δυναμική στις σύγχρονες κοινωνίες, καθιστώντας τα κοινωνικά υποκείμενα που εδώ αρθρώνονται, δηλαδή τις κοινωνικές τάξεις σε κύριους φορείς δράσης. Εκ των πραγμάτων λοιπόν αυτοί είναι που μπορούν να θέσουν με καθολικούς όρους και σ' όλα τα επίπεδα το κοινωνικό ζήτημα. Αυτοί, σε αντίθεση με τα νέα κοινωνικά κινήματα ή άλλα κινήματα με μονοθεματική ατζέντα (φεμινιστικό, οικολογικό κ.ά.), δεν αντιπαρατίθενται μόνο για την απόκτηση πόρων και μέ-

σων ή για τρόπους ζωής και ζητήματα πολιτισμού και αισθητικής, αλλά πρωτίστως για τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία θα οργανώσει την παραγωγή και την κατανομή των κοινωνικών αγαθών, στην παραγωγή των οποίων άμεσα εμπλέκονται. Το γεγονός αυτό προσδίδει στην ταξική αντιπαράθεση μια ιδιαιτερότητα που τη διαφοροποιεί έναντι άλλων αντιπαράθεσεων που έχουν ως αντικείμενο λόγου χάρη την κατοχή ή τον αποκλεισμό πόρων στην αγορά. Εδώ η ταξική κατάσταση δεν είναι εξωτερική ως προς τους κύριους πρωταγωνιστές και απόρροια της δύναμης ή της εξουσίας που αυτοί ασκούν στην αγορά για την ιδιοποίηση αγαθών και υπηρεσιών, αλλά άμεση και απόρροια της θέσης τους στο σύστημα παραγωγής. Κατά συνέπεια οι ταξικές σχέσεις δεν είναι απόρροια των σχέσεων εξουσίας, όπως υπαινίσσονται νεομαρξιστικές προσεγγίσεις, αλλά των σχέσεων στην παραγωγή (Αλεξίου 2009).

Αναλόγως λοιπόν με τη θέση των κοινωνικών υποκειμένων στην παραγωγή του κοινωνικού υπερπροϊόντος τίθεται και το κοινωνικό ζήτημα, ενώ μπορούν να περιγραφούν κατά κάποιον τρόπο και οι μορφές δράσης. Αν στη σφαίρα της παραγωγής υπάρχει μια δομούσα δομή, δηλαδή η μισθωτή εργασία, που δένει σκόρπιες και αποσπασματικές ατομικές δράσεις και τις μετασχηματίζει υπό όρους σε συλλογική (ταξική) δράση, θέτοντας ταυτόχρονα και το ζήτημα της κατανομής στη σφαίρα της κατανάλωσης, δηλαδή εκεί που διαμορφώνονται ομαδοποιήσεις με βάση ειδικούς τρόπους ζωής και καταναλωτικές πρακτικές, τότε οι μορφές δράσης είναι προέκταση των ατομικών. Αυτές ταιριάζουν περισσότερο στον ενικό τρόπο δράσης των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Σε αντίθεση με το σύστημα παραγωγής όπου η συλλογική δράση (συνδικαλιστική και πολιτική) των εργαζομένων είναι συνέχεια της σχέσης τους με την καπιταλιστική επιχείρηση, αυτοί είναι πρώτα μέλη αυτής της οργάνωσης με κοινό χαρακτηριστικό τη συνθήκη εκμίσθωσης της εργασιακής τους δύναμης, συνεπώς μιας ομοιογενούς κοινωνικής κατηγορίας, στη σφαίρα της κατανάλωσης ή ακόμη και στη σφαίρα της κυριαρχίας, η συλλογική δράση είναι περισσότερο απόρροια του υποκειμενισμού ή της ιδιότητας του πολίτη. Τόσο οι καταναλωτές όσο και οι πολίτες συνιστούν στο εσωτερικό τους δύο απόλυτα ετερογενείς κατηγορίες.

Ανεξάρτητα όμως από το πώς βλέπει κανείς να συγκροτούνται οι κοινωνικές τάξεις στη σφαίρα της παραγωγής, στη σφαίρα της αγοράς ή αλλού, αυτές συνιστούν, όπως ορθώς επισημαίνει ο Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, αναλυτικές κατηγορίες για να περιγράψουμε πρωτίστως τις αντιφάσεις ενός ιστορικού συστήματος και δευτερευόντως για να περιγράψουμε συλλογικότητες (βλ. Βαλλερστάιν 1991, σ. 129 κ.ε.). Αλλά ακόμη και αν δεχτούμε ότι οι κοινωνικές τάξεις συγκροτούνται στην αγορά παραμένει το πρόβλημα της άνιση κατανομής του κοινωνικού πλούτου και των κοινωνικών ανισοτήτων στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως επίσης και ο αποκλεισμός μεγάλων μερίδων του πληθυσμού από πόρους και μέσα.

Βεβαίως η μείωση της εργοστασιακής βιομηχανικής εργατικής τάξης, τουλάχιστον στον στις χώρες της Δύσης, σε συνάρτηση με τη διεύρυνση του τομέα των υπηρεσιών

και την εκπληροφόρηση της παραγωγής, διαμορφώνουν μαζί με την επέκταση των μεσαίων αστικών στρωμάτων και την αύξηση της μεταεργοστασιακής εργατικής τάξης μια σύνθετη ταξική δομή. Εντούτοις κοινός παρονομαστής αυτών των ανακατατάξεων, παρόλο που δεν ανήκουν όλοι οι μισθωτοί εργαζόμενοι στην εργατική τάξη, είναι η αύξηση της εξαρτημένης εργασίας. Έτσι λοιπόν το ποσοστό της εξαρτημένης εργασίας στην Ελλάδα από 52,6% (Αττική 64,9%) το 1992 αυξήθηκε, φθάνοντας το 2002 το 60,2% (Αττική 74,%) που είναι πλέον κοντά στα ευρωπαϊκά δεδομένα. Παράλληλα αυξάνεται και η μισθωτή εργασία των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Αντιστοίχως οι αυτοαπασχολούμενοι μειώθηκαν από 28,4% στο 24,4% για το αντίστοιχο διάστημα (Chletsos 2003). Από τα στατιστικά στοιχεία της EC διαφαίνεται επίσης ότι η εξαρτημένη εργασία διαφοροποιούνται κοινωνικά στην Ελλάδα το 2001 ως εξής: 53,7% εργάτες, 20,2% υπάλληλοι, 24,5% επιστήμονες και τεχνικοί και 1,6% διευθυντικά στελέχη (Μοσχονάς 2005, σ. 276 κ.ε.).

Η αναδιάρθρωση της παραγωγής με έμφαση την εκπληροφόρηση/υπολογιστικοποίηση και οι αλλαγές στην κοινωνική δομή (μεταφορντισμός), κυρίως όμως η διεύρυνση των μεσαίων αστικών στρωμάτων, έχουν θεωρητικοποιηθεί μεταξύ άλλων και από τους Αντόνιο Νέγκρι και Μάικλ Χαρντ. Αυτοί ξεκινώντας από το γεγονός ότι η εργασία των μεσαίων αστικών στρωμάτων τείνει να γίνει διαδραστική-επικοινωνιακή αποκτώντας στοιχεία που βρίσκονται στη σφαίρα αναπαραγωγής, όπως δημιουργικότητα, φαντασία, πρωτοβουλία κ.ά, διατείνονται ότι έχει απούλιικοποιηθεί και έχει διαχυθεί σ' ολόκληρη την κοινωνία («κοινωνία εργοστάσιο»). Επομένως η εργασία δεν είναι μετρήσιμη, συνεπώς δεν μπορεί να υπάρξει και ένα συμπαγές υποκείμενο. Αυτό που μπορεί να υπάρξει είναι ένα νομαδικό-ριζωματικό μόρφωμα, το πλήθος (Multitude· Hardt/Negri 2005). Ακυρώνεται λοιπόν η θεωρία της αξίας, καθώς αυτή δεν μπορεί να προσδιοριστεί σε σχέση με το χρόνο εργασίας. Το κεφάλαιο κινείται πλέον προς τη σφαίρα αναπαραγωγής, για να ιδιοποιηθεί αυτά τα στοιχεία που προσδιορίζουν πλέον την εργατική δύναμη. Κατά συνέπεια σε δικύβευμα αναδεικνύεται ο έλεγχος των βιόκοσμων και όχι η σφαίρα παραγωγής (ιδιοποίηση του χρόνου εργασίας), πράγμα που αναδεικνύει τα νέα κοινωνικά κινήματα σε κεντρικούς πρωταγωνιστές της σύγκρουσης (Αλεξίου 2001).

Αφού παρουσίασα κάπως σχηματικά τη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων, δίνοντας κυρίως έμφαση στις αντικειμενικές στιγμές αυτής της διεργασίας, θα ήθελα τώρα να περάσω σ' αυτό που συχνά εκλαμβάνεται ως η υποκειμενική πλευρά αυτής της διεργασίας, δηλαδή στις μορφές δράσης μέσω των οποίων εκδηλώνονται σε τελική ανάλυση οι συλλογικότητες των κοινωνικών τάξεων. Σε μεγάλο βαθμό αυτό συμβαίνει, κατά τη γνώμη μου, επειδή κυριαρχεί μια υποκειμενιστική προσέγγιση για τις κοινωνικές τάξεις, απόρροια της οποίας είναι μια αθροιστική αντίληψη για την κοινωνική δράση, όπου συχνά η συλλογική δράση ορίζεται ως το άθροισμα των ατομικών δράσεων. Ως γνωστόν το επιστημολογικό υπόβαθρο αυτής της αντίληψης προ-

έρχεται από τον μεθοδολογικό ατομισμό (Μ. Βέμπερ), ο οποίος στις διάφορες εφαρμογές του (βλ. νεοκλασική θεωρία, ορθολογική επιλογή/rational choice κ.ά.) βλέπει την κοινωνική δράση ως αποτέλεσμα της ατομικής συμπεριφοράς και την κοινωνία περισσότερο ως άθροισμα ατομικών σκοποθεσιών και όχι ως σύστημα σχέσεων. Η κοινωνία του μεθοδολογικού ατομισμού ταυτίζεται περίπου με την αγορά, με τα άτομα να ανταγωνίζονται μεταξύ τους για τη μεγιστοποίηση των ατομικών ωφελειών ή, όπως συμβαίνει στον Πιέρ Μπουρντιέ, για το μετασχηματισμό των κεφαλαίων. Η πλήρης αναγωγή των κοινωνικών σχέσεων στην αγορά έχει σαν συνέπεια η κοινωνική τάξη να εμφανίζεται ως οικονομική κατηγορία και όχι ως κοινωνική σχέση (οικονομισμός). Στις συνθήκες αυτές η οικονομική ερμηνεία της δράσης μέσα από τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις του ατόμου (βλ. υποκειμενικός ευημερισμός) μάλλον μετατρέπεται σε φορμαλιστική και ανιστορική, καθώς αγνοούνται δομικοί καταναγκασμοί και υπερατομικές οντότητες που περιορίζουν ή διευρύνουν δυνατότητες επιλογής και δράσης. Και εδώ η θέση του Καρλ Μαρξ, ότι οι άνθρωποι παράγοντας τη ζωή τους αναπτύσσουν μεταξύ τους κοινωνικές σχέσεις που είναι όμως πέρα από τη θέλησή τους, είναι ιδιαίτερα γόνιμη για την κοινωνική ανάλυση. Είναι προφανές ότι αυτή η επιστημολογική πρόταση βρίσκεται σε αντιδιαστολή με τον μεθοδολογικό ατομισμό που επιχειρεί να εξηγήσει κοινωνικά δεδομένα από μη κοινωνικά, δηλαδή από ατομικά, μετατρέποντας τρόπον τινά την κοινωνική επιστήμη (κοινωνιολογία, οικονομικά κ.λπ.) σε επιστήμη της συμπεριφοράς. Εντούτοις τα κοινωνικά φαινόμενα οφείλουν να αναλύονται με τους δικούς τους όρους, δηλαδή με αυτούς των κοινωνικών τάξεων, του κράτους, του θεσμικού συμπλέγματος κ.ο.κ.

Δομή, ταξική συνείδηση και η ελληνική πραγματικότητα

Παρ' όλα αυτά το ζήτημα πως η δομή συναντάει την ιστορία και συναπαντιέται με την ανθρώπινη δράση υπάρχει. Φρονώ ότι η θεωρητικοποίηση του ζητήματος από τον Α. Giddens (βλ. «δυσαικτικότητα της δομής»· Giddens 1984, σ. 129 κ.ε.) περιγράφει με ικανοποιητικό τρόπο πώς οι δομές προσφέρουν με την έννοια της διαφορικής πρόσβασης σε κοινωνικούς και πολιτισμικούς πόρους (εισόδημα, κοινωνικό/πολιτισμικό κεφάλαιο, κύρος, αναγνώριση κ.ά.) τα μέσα και γίνονται φορείς της ανθρώπινης δράσης. Ωστόσο μια σημαντική παράμετρος του προβλήματος, αν όχι η σημαντικότερη, είναι πώς παρεμποδίζεται η έγερση μιας ταξικής συνείδησης και ενός χειραφετητικού habitus ώστε να διατηρείται και να αναπαράγεται η ίδια κατάσταση. Κατά κάποιο τρόπο, αναφέρει ο Β. Moore, μια πλατιά διαδεδομένη παραδοχή στη σύγχρονη κοινωνική επιστήμη, ισχυρίζεται ότι η διατήρηση και η συνέχεια του κοινωνικού συστήματος δεν χρειάζονται εξήγηση. Η αλλαγή είναι εκείνο που πρέπει να εξηγηθεί, υπόθεση που συσκοτίζει κρίσιμες πλευρές της κοινωνικής πραγ-

ματικότητας. Εδώ αγνοείται το γεγονός ότι, για να παραμείνουν οι άνθρωποι παθητικοί και τα πράγματα σε κατάσταση αδράνειας, αυτή θα πρέπει να αναδημιουργείται εκ νέου σε κάθε γενιά με πολύ κόπο και πόνο. «Για να διατηρηθεί και να μεταβιβαστεί ένα σύστημα αξιών», γράφει ο Β. Μοορε και έχοντας υπ' όψιν την πολιτισμική και εξελικτικιστική διάσταση των θεωριών του εκσυγχρονισμού (Βέμπερ, Πάρσονς, Ρόστοου κ.ά.), «οι άνθρωποι κακοποιούνται, τρομοκρατούνται, ρίχνονται στις φυλακές, κλείνονται σε στρατόπεδα, δελεάζονται, δωροδοκούνται, ανακηρύσσονται ήρωες, παρακινούνται να διαβάσουν εφημερίδες, στήνονται στον τοίχο και πυροβολούνται και καμιά φορά μέχρι που διδάσκονται και κοινωνιολογία». Το να μιλάς για αδράνεια και παθητικοποίηση «σημαίνει ότι παραβλέπεις τα συγκεκριμένα συμφέροντα και προνόμια που υπηρετούνται από την ανατροφή, την εκπαίδευση και την όλη περίπλοκη διαδικασία μεταβίβασης της κουλτούρας από τη μια γενιά στην άλλη» (Moore 1984, σ. 558). Επομένως η εξέταση της διατήρησης του συστήματος προϋποθέτει σε αντιδιαστολή με κονστρουκτιβιστικές ή φαινομενολογικές θεωρήσεις που τείνουν να εκλαμβάνουν την πραγματικότητα με «ιθαγενείς όρους», δίνοντας έμφαση σε άτυπες (βλ. ασύνειδες) μορφές κοινωνικής δράσης, μια ανάλυση της ιδεολογίας με όρους ηγεμονίας. Αυτή θα πρέπει να καταδείξει μεταξύ άλλων και πώς τα άτομα έχουν «διαπαιδαγωγηθεί» σε συγκεκριμένες «ανάγκες» και επιθυμίες. Εντούτοις μια κριτική ανάλυση των επιθυμιών, των προτιμήσεων, των γούστων, των συναισθημάτων, των κρίσεων και των ιδιοτροπιών θα έδειχνε επίσης τους τρόπους με τους οποίους παραμορφώνονται οι επιλογές των ανθρώπων μέσα από τη συνθήκη, το φόβο, τις χαμηλές προσδοκίες και τις άδικες κοινωνικές συνθήκες (βλ. και Nussbaum 2000, σ. 214).

Αν η ιδεολογία εμφανίζει σε επίπεδο κοινωνικής συνείδησης αντεστραμμένη την πραγματικότητα ως *camera obscura* («σκοτεινό κοντί»), ο κατακεραματισμός του εργασιακού χώρου και η ευελιξία της εργασίας σε συνάρτηση με την κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας αποσκοπούν στη μεγαλύτερη ρευστοποίηση της εργατικής δύναμης. Το γεγονός αυτό εξατομικεύει το πρόβλημα, δυσχεραίνοντας και αντικειμενικά τους όρους ανάδυσης μιας συλλογικής ταξικής δράσης. Γίνεται νομίζω σαφές πόσο δύσκολο είναι να εκδηλωθεί μια δράση χειραφέτησης, κυρίως για τις υποτελείς τάξεις της κοινωνίας, και η κοινωνική τάξη να μετασηματιστεί από αντικείμενο σε υποκείμενο. Πολύ δε περισσότερο η δυσκολία αυτή χαρακτηρίζει κοινωνίες κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι η συνάρθρωση τρόπων παραγωγής, όπως η ελληνική, που συγκροτούν κοινωνικά υποκείμενα με ασυγχρονίες και ασυνέχειες. Εδώ βαρραίνει μια πλατιά μάζα μικροαστικών στρωμάτων που υπάρχει σε συνθήκες απλής εμπορευματικής παραγωγής. Όπως έχει δείξει η Ρόζα Λούξεμπουργκ η ύπαρξη μιας μικροαστικής τάξης συνυπάρχει με το μεγάλο κεφάλαιο και η εμπορευματική παραγωγή αποτελεί την εμπροσθοφυλακή για τη διάχυση νέων τεχνικών παραγωγής (Λούξεμπουργκ 1988, σ. 80). Το ψιλικατζίδικο της γειτο-

νιάς, το μανάβικο, το περίπτερο και το franchising (δικαιοχρησία)-επιχείρηση προωθούν ουσιαστικά με άνισους όρους (συμβόλαια, συμφωνίες πώλησης κ.λπ.) εμπορεύματα των μεγάλων επιχειρήσεων, παράγοντας πάραυτα και τους όρους της δικής τους κοινωνικής εξαφάνισης. Επομένως το ερώτημα δεν είναι αν η ελληνική κοινωνία είναι καπιταλιστική ή όχι. Ούτε αν υπάρχει αστική τάξη ή όχι, όπως σ' ένα βαθμό διερωτώνται οι «θεωρίες της εξάρτησης» που μεταθέτουν το πρόβλημα από τη σφαίρα παραγωγής και τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής στη σφαίρα κυκλοφορίας των προϊόντων και στις άνισες εμπορικές σχέσεις. Το ερώτημα αφορά περισσότερο τα μεθοδολογικά μας εργαλεία. Η «στάθμισή» τους στην ελληνική πραγματικότητα συνιστά προϋπόθεση ώστε αυτή να μη μας διαφεύγει. Δεν είναι δυνατόν να αναζητούμε στην Ελλάδα την καθαρότητα των κοινωνικών κατηγοριών που σ' ένα βαθμό μπορούμε να έχουμε, εξαιτίας των ιστορικών συνθηκών, στις χώρες της δυτικής και βόρειας Ευρώπης καθώς και της βόρειας Αμερικής. Σε καμία περίπτωση δεν υπαινίσσομαι ότι η γνώση και οι κατηγορίες της είναι σχετικές ή τοπικές, όπως διατείνονται κονστρουκτιβιστικές προσεγγίσεις. Σε κάθε περίπτωση όμως η ιδεοτυπική προσέγγιση της ελληνικής κοινωνίας, όσον αφορά τη δόμηση των κοινωνικών υποκειμένων, σημαίνει ότι λαμβάνουμε υπ' όψιν, για να μην γινόμαστε ανιστορικοί, την εμπειρική πραγματικότητα. Αυτό αφορά τόσο τις τάξεις και τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας όσο και τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις. Ο διαχωρισμός λόγου χάρη σε εργατική τάξη του μπλε ή του λευκού κολάρου, που είναι τόσο χαρακτηριστικός για την αγγλοσαξονική πραγματικότητα, είναι δύσκολο να εντοπιστεί στην ελληνική, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης πλατιών στρωμάτων ειδικευμένων εργατών. Εδώ εξάλλου οφείλεται και η απουσία ενός ισχυρού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Ο ημιβιομηχανικός χαρακτήρας της εργασιακής διαδικασίας και η σχετική εργασιακή αυτονομία που υπάρχει σε συνθήκες μερικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο (όπως οι καπνεργάτες στο Μεσοπόλεμο και οι οικοδόμοι στη Μεταπολίτευση) ευνουούσαν από την άλλη, σε συνάρτηση με την ύπαρξη μεγάλων στρωμάτων ανειδίκευτων εργατών, τη ριζοσπαστικοποίηση τμημάτων της ελληνικής εργατικής τάξης αλλά και την ύπαρξη ενός σχετικά ισχυρού κομμουνιστικού κόμματος (Alexiou 1994). Κατά τον ίδιο τρόπο η απουσία μιας γνήσιας αντιπαράθεσης ανάμεσα στην «τρίτη τάξη» και τη φεουδαρχία αλλά και ανάμεσα στην ανερχόμενη αστική τάξη και το απολυταρχικό κράτος, χαρακτηριστικό της δυτικοευρωπαϊκής κοινωνίας, δεν έδωσε στην Ελλάδα το ιστορικό μόρφωμα της «κοινωνίας των πολιτών». Το να αναζητούμε σήμερα, σε συνθήκες κατεδάφισης του κοινωνικού και πολιτισμικού κεκτημένου, αυτό το ιστορικό μόρφωμα και την ενεργοποίησή του είναι σαν να επικροτούμε την ιδιωτικοποίηση/αποθεσμοποίηση του κοινωνικού δεσμού. Σε τελική ανάλυση αυτή η κοινωνική πρακτική δεν διαφέρει και πολύ από τις πελατειακές πρακτικές, δηλαδή την ιδιωτικοποίηση-προσωποποίηση των σχέσεων με το κράτος και την κοινωνία. Έκανα αυτή την παρέ-

κβαση, για να τονίσω περισσότερο ότι το πολιτικό σύστημα και τα πολιτικά κόμματα δεν δεσμεύονται στην ίδια ταξική διάρθρωση, όπως συμβαίνει σε άλλες χώρες της Ευρώπης, προκειμένου να έχουμε την αντίστοιχη κοινωνική μορφολογία, ώστε να μας βγαίνουν σε επίπεδο πολιτικού συστήματος τα αντίστοιχα πολιτικά υποκείμενα. Επομένως ας αποδεχτούμε την ελληνική πραγματικότητα με τις ιστορικές ιδιαιτερότητές της και ας ξεκινήσουμε από τα κοινωνικά υποκείμενα και τις πολιτικές δυνάμεις που σήμερα μπορούν να την εκφράζουν. Αυτή η αποδοχή θα πρέπει να συνδυαστεί ασφαλώς και με την αναβάθμιση του λαϊκού παράγοντα ως ενός εν δυνάμει αντιστασιακού παράγοντα. Ως γνωστόν αυτός τα τελευταία χρόνια απαξιώθηκε και λειοδορήθηκε τόσο από τους εκσυγχρονιστές όσο και από τους οπαδούς της πολιτισμικής Αριστεράς. Δίνοντας έμφαση οι δεύτεροι στην αισθητική διάσταση της πραγματικότητας, όριζαν και το πεδίο πολιτισμικής διαφοροποίησης αλλά και διάκρισής τους απέναντι στα λαϊκά στρώματα.

Η κρίση και η νέα σχέση κοινωνικής αντιπροσώπευσης

Όσον αφορά τη σημερινή κρίση², τα πράγματα είναι ξεκάθαρα, σύμφωνα με τα επιχειρήματα –ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις– των Ντέιβιντ Χάρβεϊ, Μάικλ Χάντσον, Γιώργου Μηλιού, Κώστα Λαπαβίτσα κ.ά.. Οι μειώσεις από τους μισθούς και τις συντάξεις θα καταβληθούν στους πιστωτές της χώρας, εγχώριους και ξένους, χωρίς η χώρα να έχει αποφύγει τον κίνδυνο της χρεοκοπίας (ή της αναδιάρθρωσης του χρέους), μέτρο το οποίο με μια άλλη κυβέρνηση και με αναδιανομή του εθνικού πλούτου στη μορφή μιας διπλής Σεισάχθειας³ θα ήταν ενδεχομένως μία λύση. Συνεπώς η υπεράσπιση του εργατικού και λαϊκού εισοδήματος και των συντάξεων μαζί με την αποκατάσταση μιας στοιχειώδους κοινωνικής δικαιοσύνης – ουσιαστικά η υπεράσπιση της κοινωνίας– αποτελούν το πλαίσιο που επιβάλλει, σε περίοδο κρίσης, στη σημερινή συγκυρία, συνεργασίες και συμμαχίες. Στις ταξικές πολιτικές «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων» (Νέος Ιμπεριαλισμός: Χάρβεϊ 2005) δεν μπορεί να μην υπάρξει μια οργανωμένη αντίσταση που θα αμφισβητήσει κιόλας το αξιακό πρόταγμα του αγοραίου καπιταλισμού. Θα έλεγα μάλιστα ότι αυτό επιβάλλεται, αν δεν θέλουμε να επικρατήσει η ανομία και η κοινωνία να διαλυθεί σε κομμάτια. Η κατάρρευση της αξιοπιστίας των κομμάτων εξουσίας που συμπαρασύρει μαζί της και τους συλλογικούς φορείς οργανωμένων συμφερόντων (ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, ΣΕΒ, ΓΣΕΒΕΕ κ.ά.), οι οποίοι προσφέρουν σημαντικά κρατήματα στην ελληνική κοινωνία (συλλογικές διαπραγματεύσεις κ.ο.κ.), με τη συνακόλουθη απαξίωση της πολιτικής, μπορεί να εξωθήσει σε ανορθολογικές, θα έλεγα ακόμη σε αντιδραστικές, συμπεριφορές και κινήσεις, πόσω μάλλον όταν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, κυρίως παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, που ιστορικά αποτέλεσαν

τις εφεδρείες για παλινορθωτικά κινήματα, απειλούνται με αποταξικοποίηση και κοινωνική έκπτωση.

Νομίζω πως μια τέτοια εξέλιξη σχετικοποιεί επιφυλάξεις και διαφορές με εκείνες τις πολιτικές δυνάμεις που είναι σε θέση να συνθέσουν τα επιμέρους ταξικά συμφέροντα σε μια νέα σχέση κοινωνικής αντιπροσώπευσης. Και μιλάω πρωτίστως για τις δυνάμεις της Αριστεράς, και κυρίως το ΚΚΕ, το οποίο με βάση τη συλλογιστική που ανέπτυξε παραπάνω δύναται να λειτουργήσει, λόγω των σοβαρών ερεισμάτων του κυρίως στην εργατική τάξη αλλά και στα αγροτικά και μικροαστικά στρώματα, περιορισμένα όμως στα μεσαία στρώματα και στους διανοούμενους, σαν οιοσδήποτε συλλογικότητα και ως εκ τούτου σαν ανάχωμα στην επέλαση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Το εγχείρημα αυτό μπορεί να εξελιχτεί σε μια κοινωνική συμμαχία με τα μεσαία αστικά στρώματα (μισθωτά) και τους διανοούμενους, με δεδομένο τον αποφρατισμό του ΚΚΕ από τους δεύτερους. Στρώματα και ομάδες που εκφράζονται σε μεγάλο βαθμό από τον Συνασπισμό –με εξαίρεση την αναθεωτική πτέρυγα που προσβλέπει πάντα σε μια συνεργασία με το ΠΑΣΟΚ– αλλά και από άλλα μορφώματα της ευρύτερης Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ, ΑΝΤΑΡΣΥΑ, Αγωνιστικές Κινήσεις-Παρεμβάσεις, Εκπαιδευτικός Όμιλος «Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης» κ.ά.) τα οποία εκπροσωπούν επίσης ένα μέρος της ετεροδόξης διανόησης, των πολιτικών ακτιβιστών και των εργαζομένων στους μηχανισμούς ιδεολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής (εκπαιδευτικοί, γιατροί, μηχανικοί κ.ά.). Στην ανάπτυξη του αυτό το εγχείρημα θα συμπεριλάβει μέρος των μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων που έχουν εγκλωβιστεί στο ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. Στην πραγματικότητα αυτή η κοινωνική συμμαχία καλείται να διασφαλίσει και αυτό που προηγούμενες δεκαετίες συνιστούσε πρωτίστως έργο της Σοσιαλδημοκρατίας, δηλαδή την αναπαραγωγή της κοινωνίας ως ολότητας.

Βεβαίως στη δυναμική εξέλιξη των πραγμάτων τίποτα δεν αποκλείεται. Και αν το ΠΑΣΟΚ με τη μετάλλαξη του σε κόμμα των μεσαίων αστικών στρωμάτων, και κυρίως αυτών που έχουν συνδεθεί με την Ε.Ε. και τη διαχείριση των κοινοτικών πόρων, αποκόπηκε από τη λαϊκή του βάση, δηλαδή τα μικροαστικά και αγροτικά στρώματα, και σήμερα αποκόβεται και από τα δημοσιούπαλληλικά στρώματα, επιδιώκοντας μέσω ενός «ελαφρού» οργανογράμματος, χωρίς ουσιαστική κομματική βάση, τη σύσφιξη των δεσμών με την κοινωνία των πολιτών (Γράβαρης 2002, σ. 111· Σακελλαρόπουλος/Σωτήρης 2005), καθόλου δεν μπορεί να αποκλειστεί η κοινωνική βάση της Νέας Δημοκρατίας, δηλαδή η «λαϊκή δεξιά», κυρίως συντηρητικά μικροαστικά και αγροτικά στρώματα, να στραφεί κατά του διεθνούς οικονομικού ελέγχου και να συμβεί αυτό που παρατηρεί ο Σεραφείμ Μάξιμος για την ενδοαστική αντιπαράθεση στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1910, όταν «τα κοινωνικώς καταπιεζόμενα στρώματα σηκώνανε την αντιβενιζελική σημαία ως σύμβολο αγώνος κατά του κεφαλαίου» (Μάξιμος 1975, σ. 14). Η καταπήφιση της προσφυγής στο ΔΝΤ από τη Ν.Δ. θα μπορούσε ενδεχομένως να είναι μια ένδειξη.

Κλείνοντας, θα ήθελα εδώ να εξηγήσω με κοινωνιολογικούς όρους, έστω κι αν η ανάλυσή μου εν προκειμένω γίνεται αρκετά ιδεοτυπική, τη σημασία που έχει ο ρόλος του ΚΚΕ στην υπέρβαση της σημερινής κρίσης: *Πρώτον*, το ΚΚΕ, με όλες τις ενστάσεις που μπορεί να έχει κανείς για το δογματισμό και τον απομονωτισμό του –ας έχουμε όμως υπ’ όψιν ότι ο κόσμος της εργασίας στον οποίο απευθύνεται κινείται και ζει στο βασίλειο της αναγκαιότητας και μπορεί να κρατηθεί όχι με το άνοιγμα στις μεταύλιστικές αξίες και στους νεωτεριστικούς τρόπους ζωής, αλλά με αναφορά σε σταθερές βεβαιότητες–, λειτουργεί κατά κάποιον τρόπο ως η συλλογική μνήμη της ελληνικής εργατικής τάξης που συνδέει το σήμερα με το χθες και προσδίδει συνέχεια στην κοινωνική και πολιτική της ύπαρξη. Κατά κάποιο τρόπο το ΚΚΕ είναι φορέας μιας αφήγησης που έρχεται από τα μακριά και διαπερνά τη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία. *Δεύτερον*, το ΚΚΕ ως κόμμα με συμπαγή κοινωνική βάση διαθέτει οργανωτική υποδομή, ενώ μπορεί ως μόνιμος οργανισμός να κρατήσει μια ισορροπημένη σχέση ανάμεσα στην τακτική και τη στρατηγική, ώστε το όλο εγχείρημα να μην εξελιχτεί, όπως έγινε περίπου τον Δεκέμβρη του 2008, σε αυτοσκοπό και σε μια αποθέωση της επιθυμίας, του βολонταρισμού και της βίας, φέροντας την υπόθεση κοντά στο βιταλισμό και τον ντεσιζιονισμό των φιλοσοφιών ζωής. Αυτό σημαίνει επίσης ότι το κοινωνικό ζήτημα οφείλει να τεθεί πρωτίστως με όρους ανάγκης και πραγματικότητας και όχι με όρους επιθυμίας. *Τρίτον*, τα μέλη των κυρίαρχων τάξεων, όπως πολύ ορθά έχει επισημάνει μεταξύ άλλων και ο Π. Μπουρντιέ (Μπουρντιέ 1992, σ. 126-127), έχουν ανάγκη (σε αντίθεση με τα μέλη των κυρίαρχων τάξεων τα οποία μπορούν να αρκεστούν σε συλλόγους, ομάδες πίεσης ή κόμματα-συλλόγους αλλά και στο ίδιο το κράτος) κόμματα όπως το ΚΚΕ, εννοούμενα ως μόνιμες οργανώσεις, καθώς αυτά θα πρέπει να προσφέρουν στα μέλη τους εκτός από τον τρόπο κατάκτησης της εξουσίας και ένα πρόγραμμα σκέψης και δράσης. Οι οργανώσεις αυτές δεν θα υπερασπίζονται μόνο τα οικονομικά συμφέροντα, αλλά –ακόμη και με κίνδυνο να αποξενωθούν από τα μέλη τους, όπως ιστορικά συνέβη σ’ ένα βαθμό με τα εργατικά κόμματα– (βλ. και Ρόμπερτ Μίχελς) θα ενδιαφέρονται και για την περαιτέρω ανάπτυξη της ίδιας της οργάνωσης (Μπουρντιέ 1992, σ. 129). Βασικό μέλημα του εργατικού κόμματος που φιλοδοξεί να ενσωματώσει στην κομματική ζωή και πλευρές της προσωπικής ζωής μελών του είναι η αναπαράσταση της συνέχειας της τάξης, η οποία εξαιτίας των ίδιων των υπαρκτικών συνθηκών απειλείται να ξαναπέσει στο διακεκομμένο της εξατομικευμένης ύπαρξης (αναδίπλωση στην ιδιωτική ζωή, αναζήτηση ατομικών οδών σωτηρίας κ.λπ. στο ίδιο, σ. 128 κ.ε.).

Βεβαίως η αναπαραγωγή αυτού του οργανισμού δεν μπορεί να είναι αυτοσκοπός. Από την εμπειρία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος, και κυρίως της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας (SPD), γνωρίζουμε ότι αυτός συχνά εξελίχτηκε σε έναν γραφειοκρατικό μηχανισμό που όχι μόνο υποκατέστησε την ίδια την εργατική τάξη

αλλά και στράφηκε εναντίον της. Απόρροια αυτής της εξέλιξης ήταν η συνεχής αναβολή πρωτοβουλιών ρήξης με την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων (revolutionärer Attentismus), με πρόδηλο στόχο την ελαχιστοποίηση των ρίσκων τόσο για τον ίδιο τον κομματικό μηχανισμό όσο και για τα επαγγελματικά στελέχη, πράγμα που ουσιαστικά σήμαινε την αποδοχή της (negative Integration/«αρνητική ενσωμάτωση») (Groh 1973). Μάλιστα συχνά η διατήρηση της κομματικής οργάνωσης που εγγυάται τη μονιμότητα της απασχόλησης έγινε αυτοσκοπός και η επανάσταση, αναφέρει ο Dick Geary, αντικαταστάθηκε σαν τελικός στόχος από το ένστικτο επιβίωσης της κομματικής γραφειοκρατίας (Geary 1988, σ. 175). Συνεπώς οι ευθύνες του ΚΚΕ είναι ιστορικές. Ή θα αναλάβει την ηγεμονική πρωτοβουλία για τη σύμπτυξη μιας κοινωνικής συμμαχίας του κόσμου της εργασίας (εργάτες, αγρότες, βιοπαλαιστές, μικροί βιοτέχνες κ.ά.) με τα μεσαία στρώματα της μισθωτής εργασίας και τους διανοούμενους ή ίδια η κοινωνική δυναμική θα διαμορφώσει νέα πολιτικά υποκείμενα που θα εκφράσουν τις κοινωνικές συλλογικότητες, και πρωτίστως την ίδια την κοινωνική βάση του ΚΚΕ. Το όραμα μιας αταξικής κοινωνίας έχει νόημα μόνο εφόσον υποδειχτεί και ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία θα φθάσει ως εκεί, κάτι που το ΚΚΕ, εμμένοντας σ' ένα πνεύμα αναχωρητισμού, αρνείται επιμελώς να κάνει. Συνεπώς ο συγχρονισμός του ΚΚΕ με την κοινωνία και η διατύπωση μιας συγκεκριμένης και ρεαλιστικής πρότασης συνιστά το διαπιστευτήριο ώστε η κοινωνία να πειστεί και να υποστηρίξει αυτή την πρόταση και φυσικά τη νέα σχέση κοινωνικής αντιπροσώπευσης.

Βιβλιογραφία

- Alexiou, A. (1994), *Zur Frage der Entstehung und Formierung der griechischen Arbeiterbewegung*, Peter Lang, Frankfurt/New York.
- Αλεξίου, Θ. (2001), «Η έννοια της “μαζικής νοημοσύνης” στον Α. Νέγκρι», *Ο Πολίτης* 92: 22-25.
- (2009), *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνικές ανισότητες και συνθήκες ζωής*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Βαλλερστάιν, Ι. (1991), «Οι δομές του νοικοκυριού και η διάπλαση της εργατικής δύναμης στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία», στο Ε. Μπαλιμπάο/Ι. Βαλλερστάιν, *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, μτφρ. Α. Ελεφάντης, Ο Πολίτης, Αθήνα.
- Chletsos, M. (2003), “The labor market in Greece in the period 1992-2002”, Discussion paper no 7., Employment Observatory Research informatics, SA.
- Γράβαρης, Δ. (2002), «Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά Ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα.
- Geary, D. (1988), *Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-1939)*, μτφρ. Τ. Δαυβέρης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

- Groh, D. (1973), *Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, Propyläen, Frankfurt.
- Hardt, M./A. Negri (2002), *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Ν. Καλατζής, Scripta, Αθήνα.
- Finley, M. (1960), *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies*, Heffer, Cambridge.
- Kreckel, R. (2004), *Politische Soziologie der sozialen Ungleichheit*, Campus, Frankfurt.
- Κυπριανίδης, Τ./Γ. Μηλιός (2010), «Οικονομική κρίση και ταξικές πολιτικές», *Σύγχρονα Θέματα* 108: 12-14.
- Λύτρας, Α. (1993), *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα.
- Λούξεμπουργκ, Ρ. (1988), *Κοινωνική μεταρρύθμιση ή επανάσταση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μάξιμος, Σ. (1975), *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Στοχαστής, Αθήνα.
- Moore, B. (1984), *Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και τη δημοκρατίας. Αγρότες, γαιοκτήμονες, εργάτες, αστοί και διανοούμενοι στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου*, μτφρ. Φ. Σοφινός/Α. Γαβριηλίδου, Κάλβος, Αθήνα.
- Μοσχονάς, Α. (2005), *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, Αθήνα.
- Μπουρντιέ, Π. (1992), *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, μτφρ. Μ. Δημητράκοπουλος/Ν. Παναγιωτόπουλος, Δελφίνι, Αθήνα.
- Nussbaum, M.-C. (2000), *Women and Human Development: The Capabilities Approach*, CPU, Cambridge/New York.
- Σακελλαρόπουλος, Σ./Π. Σωτήρης (2005), «Η ανάπτυξη του κόμματος-δικτύου: Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ», *Πολιτική Επιστήμη* 1: 102-119.
- Σταθάκης, Γ. (2010), «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής κοινωνίας. Μια ιστορική ματιά», *Σύγχρονα Θέματα* 108: 5-9.
- Χάρβεϊ, Ν. (2006), *Ο νέος μπερζαλισμός*, μτφρ. Ε. Αστερίου, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Wright, E.-O. (1984), "A general framework for the analysis of class structure", *Politics and Society* 13: 383-423.

Σημειώσεις

1. Τα έσοδα του ελληνικού κράτους προέρχονται κατά 66% από τους έμμεσους φόρους, κατά 12% από τους μισθωτούς, κατά 10% από τις μεγάλες επιχειρήσεις, ενώ οι 600.000 μικρές επιχειρήσεις συμβάλλουν μόνο κατά 4%. Κυπριανίδης/Μηλιός 2010, σ. 13.
2. Για τα δημοσιονομικά χαρακτηριστικά της κρίσης βλ. Σταθάκης 2010.
3. Με τη Σεισάχθεια (απόσπηση του άχθους, δηλ. του βάρους) ο Σόλων κατήργησε τα χρέη των ιδιωτών προς το δημόσιο και άλλους ιδιώτες όπως και το δανεισμό με εγγύηση το σώμα του δανειολήπτη. Πρόθεση του Σόλωνα ήταν όχι να καταργήσει τη δουλεία αλλά να απελευθερώσει τους δούλους από χρέη εμπεδώνοντας ένα σύστημα δίκαιης ανισότητας και όχι ένα σύστημα απόλυτης ισότητας. Με το Νόμο περί Αμνηστίας απελευθερώθηκαν όσοι υποδουλώθηκαν μέσα στην Αθήνα, ενώ απελευθερώθηκαν και επέστρεψαν οι Αθηναίοι που είχαν πουληθεί ως δούλοι εκτός Αθήνας. Βλ. και Finley 1960.